

УДК 322 “19. 451. 20”

**ДІЯЛЬНІСТЬ ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІВ
ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ З ЛІКВІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
АВТОКЕФАЛЬНОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (1920-ті рр.)**

Людмила БАБЕНКО

Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка,
кафедра історії України

У статті на основі архівних документів розкриваються окремі аспекти діяльності радянських органів державної безпеки в Україні, спрямовані на розклад і ліквідацію Української автокефальної православної церкви у 1920-х рр.

Ключові слова: Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), органи державної безпеки, Державне політичне управління (ДПУ), репресії, митрополит В. Липківський, єпископ Й. Оксіюк.

Вивчення еклесіального простору радянської України першого десятиріччя більшовицької влади вказує не лише на його різноманіття, але й на перманентну боротьбу держави за утвердження безрелігійного суспільства. Українська автокефальна православна церква (УАПЦ), попри декларування своєї лояльності, розглядалася як істотна загроза для влади, з огляду на помітне поширення автокефального руху та позитивну динаміку його зростання на початку 1920-х років. З іншого боку, вона була національною інституцією, навколо якої групувалися патріотичні сили – прихильники ідеї самостійності України. До того ж вона несла в собі великий потенціал оновлення церковного життя в його національних формах. Ці імперативи спонукали більшовицькі органи влади вжити заходи щодо ліквідації цього суб'єкта релігійного життя в республіці. Пріоритетна роль у цьому відводилася карально-репресивним органам спеціального призначення.

Державне політичне управління УСРР (ДПУ) було наділене широкими повноваженнями аж до самостійного визначення об'єктів своєї діяльності. У контексті посилення боротьби з “буржуазно-націоналістичними тенденціями в Україні Секретно-політичний відділ ДПУ УСРР розробив циркулярні листи “Про українську громадськість” від 30 березня 1926 року та “Про український сепаратизм” від 4 вересня того ж року, які орієнтували місцеві органи влади у питаннях про “сутність, історію і тактику українського сепаратизму”, а також висували конкретні завдання, що їх мали розв'язувати спецслужби. Документи наголошували, що новий курс у галузі національної політики після XII з'їзду ВКП(б) зробив неможливим продовження збройного опору більшовицькій владі, тому українські націоналісти перенесли вістря своїх зусиль на “культурний і

релігійний фронті”. Одним з найвпливовіших ідеологічних противників на теренах останнього розглядалася УАПЦ. Зокрема керівництво Полтавського губвідділу ДПУ констатувало: “Серйозною базою націоналістичного підпілля є духовенство і церковники автокефальної орієнтації”¹

Сучасна українська історіографія відійшла від тенденційного трактування феномену УАПЦ як амбіцій обмеженого кола церковних діячів та спрямовує зусилля на з’ясування історії створення, діяльності та ліквідації УАПЦ в умовах більшовицького антирелігійного терору. Передусім слід назвати праці В. Пашенка², О. Ігнатуші³, О. Тригуба⁴, А. Киридон⁵, А. Зінченка⁶ та інших. Зверталася до цієї проблеми й автор цієї статті. Однак, ознайомлення з архівними матеріалами Галузевого архіву Служби безпеки України у м. Києві, передусім, багатотомною справою “Спілки визволення України” 1929–1930 рр. дозволяє виокремити проблему участі органів державної безпеки (Державного політичного управління – ДПУ УСРР) в процесі ліквідації конфесійних структур. Метою автора є репрезентувати на прикладі УАПЦ методику спецслужб та їх специфічного “інструментарію”, котрі застосовувалися щодо духовенства і віруючих.

Виникнення УАПЦ було детерміноване політичними процесами в Україні, які беруть початок від 1917 року. Реакція частини православного духовенства на революційні події, що виявилася у прагненні створити національну церкву, теоретично обґрунтував відомий релігійний діяч А. В. Річинський. Він наголошував, що національні почуття зароджуються дуже близько від джерел релігійної віри: “Тому Церква й Нація, як форми організації людства, не можуть бути ані чужі, ані, тим більше, протирічити собі. Вони своїм предметом мають Вічне”⁷. Відомий громадський і церковний діяч, який стояв біля джерел створення громади УАПЦ в Полтаві, засуджений у справі СВУ, Кость Іванович Товкач висловлював суголосну думку: “Я надаю взагалі великого значення релігії, як певному, не тільки церковному чинникові, а й громадському, бо не дурно ж на протязі всієї історії державна влада використовувала релігію, щоб впливати на нарід. На Україні ж національне відродження залежало великою мірою від впливу зросійщеного духівництва, що протягом століть мало під своїм впливом людність”⁸. Тому, УАПЦ розглядалася як національне явище із значним державотворчим потенціалом: “... в силу своїх особливостей вона являла собою природний відбір національно налаштованих елементів”⁹. Під час приїзду до Полтави Сергія Єфремова, той у розмові з К. Товкачем зазначив, що роль української церкви зростатиме з огляду на розкол в українській еміграції: “[...] Всі ворогують і очікувати від них чогось доброго не доводиться”, а також на суперечності в більшовицькій партії. В її керівництві відбувається переродження “до термідоріанства, а, значить, і до Наполеона”, – розмірковував С. Єфремов, – “На останнього вказати ще не можна, так як вірогідний за своїм становищем кандидат в Наполеони Троцький на цю роль не підходить через свою національну приналежність”¹⁰.

УАПЦ знаходила значну підтримку серед вірян, що непокоїло органи більшовицької влади. Регіонами найбільшого впливу автокефалії були Київщина, Полтавщина, Поділля, Чернігівщина. Її парафій налічувалося до 1600 з кількістю вірян майже три мільйони. Циркулярний лист ДПУ УСРР попереджав про небезпеку “росту шовіністичних тенденцій”, що “ставить перед органами ДПУ необхідність своєчасно реагувати на це явище, яке має політичне значення першоступеневої ваги”¹¹. У партійних циркулярах з антирелігійної пропаганди всіяко наголошувалося, що автокефальну церкву не слід сприймати як винятково релігійну організацію – її ідеологічні принципи співпадають з програмними засадами самостійницьких сил. Тому констатовалося, що “[...] керівна верхівка ВПЦР (Всеукраїнської православної церковної ради – авт.) проводить значну політичну роботу. Політично автокефальна церква становить шовіністично-петлюрівську організацію в сенсі керівного складу духовенства, яке орієнтується на Петлюру і створення Української Народної Республіки і проводить значну антирадянську роботу”¹².

Секретар Київського губкому КП(б)У Варейкіс у своєму закритому листі в політбюро категорично заявляв: “[...] висновки переконують цілком, що автокефалія, по-суті, є політична партія, для якої церковні інтереси відіграють допоміжну роль. Боротьба за вплив у церкві для ватажків автокефалії, серед яких перебувають колишній голова ради міністрів уряду Петлюри (Чехівський), значною мірою є лише спосіб використати легальні можливості. Не підлягає жодному сумніву, що наша партія припускається величезної помилки, що вона недостатньо уважно вивчає ріст автокефалістів і недостатньо проявляє волю, щоб розкласти їх”¹³.

На цьому листі стояла резолюція: “До виконання Галицькому”. Цей очолював Державне політичне управління (ДПУ) УСРР. Однак сама УАПЦ в особі її керівного проводу заявляла, що вона “аполітична і надпартійна”, і підкоряється “...радянській владі по Євангельському слову: воздайте кесареви – кесарю, а Боже – Богові”¹⁴.

Посилення практичних заходів влади бере початок від ухвалення постанови Всеукраїнської антирелігійної комісії (ВАК) від 13 квітня 1925 р., згідно з якою органам ДПУ доручалося зібрати матеріали про “антирадянську поведінку” керівників ВПЦР з метою публікації в пресі, а також “[...] посилювати репресії стосовно автокефальної церкви”¹⁵. Для ослаблення “липківської” течії спецслужби інтенсивно використовували незгоди всередині УАПЦ, зокрема, соборно-єпископське угруповання. За агентурними даними чекістів на Всеукраїнській передсоборній нараді в листопаді 1924 р. першим питанням порядку денного обговорювалася “липківщина”. Доповідач архієпископ Лоллій (Шаргородський) у виступі засудив і “липківщину”, і “тихонівщину”, наголосивши, що “[...] за своєю природою вони є не стільки церковними, скільки політичними явищами”¹⁶. Водночас доповідна записка начальника окружного відділу 24-го

прикордонного загону ДПУ Могилів-Подільського округу Ямницького засвідчує, що сам Лоллій був креатурою ДПУ. Чекісти були занепокоєні тим, що “[...] Лоллій через матеріальну незабезпеченість весь час порушує питання залишити нашу округу. В той же час він перевірений нами і через нього ми можемо впливати на роботу всього єпархіального управління нашої округи. Заміна його на іншого єпископа може призвести до окремих переходів синодальних парафій у тихонівські”¹⁷. Красномовним епізодом цієї записки є нагадування начальника окрвідділу про термінове виділення з фондів Подільського губвідділу ДПУ 200 карбованців “на пожвавлення антирелігійної роботи”, аби мати кошти на поїздки в “слабкі парафії”, де священники “[...] міняють свої орієнтації без нашого (окрвідділу ДПУ – Л. Б.) впливу. [...] фактично ми не маємо змоги виявляти український шовіністичний елемент, який гуртується навколо церкви. Відсутність у нас коштів не дає можливості вплинути на роботу окремих релігійних угруповань для збільшення боротьби між собою, і ставити керівними цих течій тих осіб, яких ми перевірили”¹⁸.

У середині 1920-х років органи ДПУ в центрі і на місцях сконцентрували головну увагу на ослабленні керівного центру УАПЦ – Всеукраїнської православної церковної ради (ВПЦР) та ієрархії в цілому, слушно вважаючи, що це завдасть удару по їх авторитету в автокефальних парафіях і викличе відхід віруючих від церкви. В полі зору чекістів опинилися найавторитетніші діячі УАПЦ. У науковій літературі детальніше висвітлений такий спосіб позбавлення їх впливу на вірян як репресії у формі арештів та ув’язнення. Однак це був завершальний акорд таємної заплутаної гри ДПУ. Головним їх завданням було продемонструвати суспільству, що держава дотримується декрету про відокремлення церкви від держави, а УАПЦ зникає як закономірний результат дії внутрішніх чинників, її нежиттєздатності в умовах соціалізму.

Період найскладніших випробувань для УАПЦ, який можна кваліфікувати як власне шлях до ліквідації, бере початок від 1926 р. Саме тоді відбулися арешти провідних керівників, серед них митрополита В. Липківського, архієпископів О. Яреценка і К. Малюшкевича, єпископа І. Павловського, голови ВПЦР В. Потієнка. Водночас була розгорнута потужна пропагандистська кампанія, що мала на меті обґрунтувати доцільність арештів у очах громадськості. У лютому 1926 р. голова ДПУ В. Балицький, доповідаючи на засіданні політбюро ЦК КП(б)У про діяльність релігійних угруповань в Україні, повідомляв, що очолюваними ним органами збирався компромат на актив УАПЦ “[...] персонально в особі попів, єпископів і членів окружних рад”. Чекісти “[...] виявили лояльних за лінією поведінки зараз – 199 чол., ворожих – 331 чол., невиявлених – 25 чол.; тобто 59 % ворожих при 4,5 % з невиявленою політ фізіономією”¹⁹. На підтвердження наведеної статистики В. Балицький покликався на висловлювання священнослужителів під час виголошення проповідей, богослужінь, у приватних розмовах, кваліфікуючи їх як “запеклих петлюрівців та пособників бандитизму”.

Передусім ієрархам УАПЦ з боку органів ДПУ висувалися звинувачення у її заполітизованості та “засміченості петлюрівськими і антирадянськими елементами”, а також ставилася умова негайно очиститись від них, припинити „політиканство” В. Липківського. “Почесна” місія реалізації цього покладалася на новий склад ВПЦР на чолі з єпископом П. Ромодановим, обраним на Великих Покровських зборах ВПЦР (25–30 жовтня 1927 р.). В одному з інформаційних зведень Секретного відділу ДПУ за травень 1927 року зазначалося: “Завдання Ромоданова вичистити з УАПЦ отаманів, білогвардійців, архибандитів і архиотаманів, до лику яких він (Ромоданов – *Л. Б.*) зараховував і Липківського”²⁰. Чимало фактів безпосередньо вказує на заангажованість спецслужбами осіб, які увійшли до новообраного керівного органу УАПЦ.

Чекісти побудували свою роботу з розкладу УАПЦ у напрямку посилення протиріч між київською та харківською групами автокефалістів. При цьому Кость Товкач на допитах характеризує обидві, виділяючи також і специфіку полтавської течії автокефалії. На його думку, керівники київської групи на чолі з В. Липківським виходили з буквального розуміння декрету про відокремлення церкви від держави і розмірковували так: “Раз церква відокремлена від держави, то вона й не повинна втручатися у справи церкви, а церква, своєю чергою, не повинна втручатися у справи держави”. Церква не повинна змінювати ставлення до вірян чи священнослужителів у разі притягнення їх органами влади за порушення державного законодавства. Харківська тактична лінія визначалася помітною лояльністю до влади. Її представники вважали декрет “простою декларацією”: жодна влада не може надавати церкві повну свободу дій, натомість повинна контролювати її і використовувати у власних інтересах. Як доказ харківські очільники УАПЦ наводили приклад обновленської церкви. Вони готові були до конкордату з державою за умови, що єдиною церквою, якій надаватиметься підтримка з боку держави буде УАПЦ, що відповідало б історичній справедливості. Схожими були погляди полтавської ієрархії на взаємовідносини УАПЦ і держави: “Оскільки члени церкви є одночасно і членами держави, то державна влада не може бути байдужою до того, як проводять церковну роботу члени і керівники церкви. Тому і окремі члени, і церква в цілому повинні лояльно виконувати всі вимоги державної влади, а церква повинна нести відповідальність за дії своїх членів”²¹. Тому інтерпретація, яку узагальнив К. Товкач, поглядив усередині УАПЦ, серед її ідеологів засвідчує розбіжності, котрі впливали на конкретні прояви компромісів та їх наслідки.

Органи держбезпеки для регулярного отримання інформації намагалися завербувати якомога більшу кількість освідомлювачів із середовища, передусім, церковної ієрархії. З цією метою широко практикувалися методи шантажу, підкупу, залякування, кадрові маніпуляції тощо. Часто оперативні співробітники вдало використовували певні риси характеру церковної еліти, граючи на нездорових владних амбіціях, провокуючи неприязні стосунки й образи, які

переростали в непримиренні конфлікти. Наприклад, одним з “надзвичайно цінних сексотів” називали харківського єпископа І. Павловського, “аліментну” історію якого з позашлюбною дитиною “до цього часу... при нашому (ДПУ – Л. Б.) сприянні вдавалося приховувати від маси віруючих”²², змушуючи “відпрацьовувати” збереження особистої таємниці.

Якщо реальне таємне співробітництво ретельно маскувалося, і чекісти дбали про те, щоб їх джерела агентурної інформації не розсекречувалися, то з метою дискредитації політично небезпечних для влади ієрархів застосовувалися підступні й брудні методи. Так, після арешту екс-голова ВПЦР В. Потієнко у Харківський губвідділ ДПУ в ході слідства подав заяву (припускаємо, що під тиском слідчих), у якій він, зокрема, пише: “...Засудження церквою складу президії ВПЦР природне, зрозуміле і логічне внаслідок констатації Покровським собором нелояльності, нетактовності і антирадянського змісту роботи президії ВПЦР. Персональне засудження мене, митрополита Липківського, архієпископа Ярещенка приймаю як природне в результаті засудження ВПЦР, фактичними керівниками роботи якої були вказані особи”²³. Відповідне резюме чекістів указує, що саме на таке „покаяння” вони й розраховували: “У зв’язку з цим Потієнка ми передбачаємо звільнити на підписку про невиїзд з Харкова, використавши заяву для його компрометації”.

Відвертий шантаж був використаний і проти В.Чехівського. Приводом послужив арешт його брата Миколи, охарактеризованого в документі як “запеклого опозиціонера проти нового складу ВПЦР, який у минулому брав активну участь у петлюрівському русі”²⁴. В. Чехівський звернувся з клопотанням про звільнення брата до голови ДПУ В. Балицького. У відповідь йому запропонували написати “статтю-декларацію про його ставлення до останніх подій, тобто до англо-радянського розриву і терактів проти представників Радвлади” з вигідними владі політичними акцентами. Чехівський погодився, на що невдовзі не забарилася негативна реакція релігійного активу УАПЦ. Так, чекісти зафіксували чутки і розмови у Харкові про те, що Чехівського “вважають сексотом ДПУ, який обслуговує спеціально Липківського”.

Якщо гіпотетично такі факти і мали місце, вони не врятували колишнього прем’єр-міністра від арештів. Уперше в січні 1921 р. його заарештував Подільський губвідділ ЧК, перекинувши для продовження слідства спочатку до Києва, а згодом до Харкова. Однак гучну справу сфабрикувати не вдалося і завполітгрупи Цупнадкому Б. Рижин змушений був визнати, що “[...] конкретних звинувачень Чехівському Київська губЧК пред’явити не змогла, і арештований він був як колишній прем’єр-міністр”, а в УКП, в рядах якої перебував, “виступав з умовою, що не згоден по релігійному питанню програми, так як він не вважає атеїзм обов’язковим для комуністів”. Його звільнили з-під варті “під поручительство ЦК УКП без права виїзду з Харкова”²⁵. Притягнутий до кримінальної відповідальності вдруге у справі СВУ в липні 1929 р., Чехівський

небезпідставно назвав причиною свого арешту участь у розбудові УАПЦ: “Коли б я з 1921 року залишився лише на громадській роботі і не пішов у церкву боротись там проти самодержавної в церкві спадщини, думаю моє ім’я не зв’язувалось би з ворожістю до Радвлади”²⁶.

Чекістам вдалося посягти недовіру вірян і ієрархії й щодо Лубенського (на Полтавщині) єпископа Йосипа Оксіюка. У травневому інформзведенні секретно-політичного відділу ДПУ 1927 р. повідомлялося про результати вдалої комбінації з його компрометації. Для цього єпископа викликали до Харкова з метою відміни підписки про невіїзд, оскільки останнє, на думку чекістів, створювало “ореол мученика” та “піднімало йому до деякої міри авторитет”. Харківський актив УАПЦ, зокрема В. Потієнко, вважали, що, йдучи на поступки, “[...] влада обробляє Оксіюка, так як, можливо, його можуть обрати замість Липківського митрополитом”. Зняття ж з Оксіюка підписки про невіїзд розцінювалося “[...] як результат обробки його ДПУ”, про що Потієнко висловив припущення у розмові з митрополитом В. Липківським²⁷.

Співробітники ДПУ зробили все можливе, щоб спровокувати погіршення стосунків між митрополитом В. Липківським і Й. Оксіюком. Для них не було таємницею, що Й. Оксіюк не схвалював нового складу ВПЦР, а П. Ромоданова вважав “ставлеником радянської влади” і “вів лінію на дискредитацію Ромоданова”. Небезпідставно оцінюючи позицію авторитетного єпископа як небезпечну для прискорення процесу ліквідації УАПЦ, чекісти поставили перед Ромодановим завдання “що б там не було, створити суперечності” між ієрархами. Далі вони констатують, що “намічені плани вдалося повністю реалізувати” у ході підготовчих заходів та роботи Микільського Собору УАПЦ (11–14 травня 1927 року). Зокрема єпископові Оксіюку доручили очолити комісію з остаточної редакції резолюції Собору, яка вже була написана і цілком схвалювала діяльність ВПЦР та її лояльність до радянської влади: “Цей маневр був створений свідомо, щоб посварити Оксіюка з Липківським”.

Другим гострим моментом, використаним противниками митрополита на Соборі, стала його схвальна позиція в питанні про можливість висвятити в сан єпископа УАПЦ священника Бачинського зі Львова, що міг би зробити католицький єпископ через неможливість приїзду його до Києва. Як стало відомо чекістам з перлюстрованого листування, Липківський прохання Бачинського санкціонував, що, однак, викликало невдоволення в церковних колах Наддніпрянщини і побоювання, що віряни можуть витлумачити цей крок як унію, яка скомпрометує УАПЦ. Тому ДПУ спрямувало зусилля на якнайшвидше з’ясування, чи така згода формально була погоджена з ВПЦР, чи залишилася персональним рішенням митрополита. На випадок підтвердження цього чекісти зазначали, що цим “нам вдасться Липківського серйозно скомпрометувати”, акцентуючи на порушенні ним принципу соборноправності²⁸. ВПЦР, поцікавившись думкою Оксіюка з приводу цієї колізії, отримала від нього письмову відповідь, у якій він

протестував проти хіротонії Бачинського, вказуючи, що такий крок може серйозно зашкодити авторитетові церкви. У виступі на одному з засідань Собору Ромоданов уміло використав зміст записки щоб спровокувати інцидент між двома ієрархами. Мета була досягнута, оскільки митрополит відразу попросив слова і, не приховуючи образи, називав опонента “тихонівцем, консерватором, противником церковних реформ і взагалі чужою для автокефальної церкви людиною”, що викликало обструкцію оратора з боку симпатиків Оксіюка²⁹.

Про повну керованість внутріцерковних процесів свідчать й інші матеріали, які, зокрема, стосуються підготовки Другого церковного Собору УАПЦ 17–27 жовтня 1927 року. У доповідях голові ДПУ УСРР Балицькому та начальнику секретного відділу ОДПУ в Москві Дерibasу харківські чекісти вказували: “Поставлені перед Собором завдання: 1) затвердження постанов Вересневої наради і Покровського Собору про осуд ВПЦР, митрополита Липківського, архієпископа Яреценка і Потієнка; 2) повалення митрополита Липківського; 3) вибори нового митрополита і ВПЦР, нами повністю виконані. Собор пройшов під повним нашим керівництвом. Митрополит повалений більшістю в 137 голосів при 45 проти і 10, що утрималися (на момент голосування були присутніми 192 особи). Резолюції з осудом Липківського, Яреценка і Потієнка затверджені одноголосно при одному, що утримався. Новим митрополитом обраний єпископ Микола Борецький, який перебуває під повним нашим керівництвом. ...У подальшому через новообрані керівні органи УАПЦ і осіб, що входять до них, буде поведена боротьба з колишнім митрополитом Липківським і його прибічниками”³⁰.

Істотним важелем маніпуляцій з боку ДПУ було питання про затвердження декларації і статуту УАПЦ, чого домагалася її верхівка. Утім, ще в ході першої зустрічі делегації з головою ДПУ Балицьким наприкінці 1924 р. їй були висунуті ультимативні вимоги: “...здійснити чистку липківських рядів від ворожого Радвладі елементу”, на що формально була дана згода. Домагання митрополита В. Липківського віряни й священники зустріли неоднозначно, здебільшого з осудом. У парафіях про декларацію майже нічого не знали і вважали її вигадкою опозиційних до ВПЦР угруповань з метою дискредитації. Разом з тим К. Товкач як безпосередній учасник подій, зазначає, що В.Липківський, повертаючись з Харкова в 1924 р. в Полтаві таки публічно заявив про “відмежування від Петлюри і петлюрівщини”. Друга спроба в 1926 р. скінчилася також безрезультатно: “Наркомвнудсправ тов. Балицький категорично відмовився розмовляти з делегацією ВПЦР, вважаючи її органом нелегальним і висловився в тому сенсі, що уряд готовий вести розмову з представництвом легалізованих місцевих організацій УАПЦ”³¹.

Для остаточного ослаблення УАПЦ і усунення від керівництва митрополита В. Липківського ДПУ розробило план її розколу. У лютому 1926 р. центральний апарат звітував ЦК КП(б)У, що проти ВПЦР “оброблені” Проскурівський,

Житомирський, Шепетівський, Ніжинський, Бердичівський, Коростеньський, Чернігівський, Вінницький округи. Хоч більшість їх жителів підтримувала автокефалістів-липківців, констатовалося, що “[...] за умови продовження політики тиску на липківців у сенсі відмови їм у легалізації, органам ДПУ вдасться підготувати ґрунт для захоплення у свої руки майбутнього складу ВПЦР”³². Восени 1925 р. зусиллями ДПУ в лоні УАПЦ створюється Діяльно-Христова церква (ДХЦ), яка, за свідченнями документів “особливої теки” політбюро, “[...] перебуває цілком під керівництвом органів ДПУ. Ця робота скеровується винятково в бік дискредитації і боротьби з липківцями”³³. Нове утворення виникло на базі “Братства Діяльно-Христової церкви” – добровільної організації активних вірян. Чекісти сконцентрували увагу на внутрішніх дискусіях і паралельно готували з’їзд ДХЦ, хоч нова течія мала всього 12 парафій. Після його проведення в жовтні 1925 р. та ухвалення “Церковного кредо” київський окривідділ ДПУ констатував: “[...] рішення цілком прийнятні в сенсі лояльності до нас”³⁴.

Різкі заяви В. Липківського та його прихильників намагалися врівноважити у стосунках з владою харківська ієрархія УАПЦ. У Харкові, крім Окружної церковної ради, існувала Вища церковна рада у складі Доленка, Щербаненка, Лещенка і Ярещенко. К. Товкач висловлює припущення, що цей напівофіційний невиборний орган існував на випадок ліквідації ВПЦР або її переведення з Києва до Харкова. На практиці ж цей орган виконував роль посередника між ВПЦР і органами центральної влади, причому, як наголошує арештований Товкач, притримуючись згаданій “харківській тактиці”. Він згадував: “Принаймні Доленко говорив про свої часті і дружні бесіди з тов. Каріним (справжнє прізвище Даниленко, опікувався антирелігійною лінією в ДПУ – Л. Б.), і що тов. Карін, викликаючи його для бесіди по церковних автокефальних справах, у зверненні писав: “Шановний Володимире Андрійовичу”³⁵. До речі, це не врятувало Доленка від арешту.

ДПУ не шкодувало не лише зусиль, але й асигнувань на моральне розтління священнослужителів, вербуючи агентів з їх середовища. Це підтверджує кошторис витрат “на утримання секретних співробітників по релігійних і сектантських угрупованнях” у першому півріччі 1926 року, який становив 81540 карбованців. Серед автокефалістів налічувалося 66 оплачуваних секретних співробітників (по 3 на кожний округ), Діяльно-христової церкви (ДХЦ) – 24, оплата яких становила в середньому 20 карбованців на місяць. Документ з особливої папки політбюро ЦК КП(б)У, не називаючи кількість освідомлювачів у керівних структурах, вказує загальну суму їх грошового утримання: ВПЦР-липківці – 250 крб., ВПЦР – ДХЦ – 300 крб.³⁶.

Отже, розглядаючи УАПЦ як важливий чинник релігійного життя 1920-х років в Україні, слід констатувати, що більшовицьке керівництво з метою уникнення ескалації антирадянських настроїв не наважилося на відкриту заборону діяльності

УАПЦ. У свідомості віруючих її ліквідація мала набути характеру “самоліквідації”. Тому спецслужби залучили значний арсенал оперативнотехнічних негласних засобів для провокування і поглиблення внутрішніх протиріч, деморалізації лідерів церкви та їх схиляння до беззастережних компромісів з владою в обмін на існування церковних інституцій. Перспектива спротиву атеїстичній політиці тоталітарної держави та всесильним органам ДПУ–НКВС, діяльність котрих не регулювало правове поле, не мала реального підґрунтя. Вони рапортували про свої “успіхи” на антирелігійному фронті: “[...] наші органи добивалися такого становища, щоб жодний захід церковників, який має скільки-небудь принципове політичне значення, не проходив без нашого негласного керівництва. Ці головні настанови по церковниках супроводжувалися цілою низкою наших чекістських комбінованих заходів, у результаті яких церковники проводили у бажаному нам напрямку свої з’їзди, писали декларації, видавали послання і т.ін.” Знищення УАПЦ є закономірним наслідком антирелігійної політики радянської держави.

ACTIVITY OF SECURITY SERVICE’S OPERATIONAL DEPARTMENTS IN LIQUIDATION OF UKRAINIAN AUTOCEPHALOUS ORTHODOX CHURCH IN 1920^S

Lyudmyla BABENKO

V. H. Korolenko Poltava National University of Pedagogics,
Department of History of Ukraine

This article, based on archive documents, opens some aspects of Soviet Security Service’s activities in Ukraine, performed to destroy and liquidate Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in 1920-th.

Key words: Ukrainian Autocephalous Church, Security Service, State Political Administration, repressions, metropolitan V. Lypkivsky, bishop J. Oksiyuk.

¹ Галузевий державний архів Управління Служби безпеки України в Полтавській області. Спр. 354. Арк.. 19

² Пащенко В., Киридон А. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки / В. О. Пащенко, А. М. Киридон. – Полтава: АСМі, 2004. – 335 с.

³ Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

⁴ Тригуб О. П. Розкол Російської православної церкви в Україні (1922-39 рр.): між державним політичним управлінням та реформацією: Монографія / О. П. Тригуб. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2009. – 300 с.

⁵ Киридон А. М. Час випробувань. Держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.

⁶ Зінченко А. Ієрархи Української церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський / А. Зінченко. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 156 с.

⁷ Річинський А. В. Проблеми української релігійної свідомості / А. В. Річинський / Упорядники А. Колодний, О. Саган / Видання третє. – Тернопіль, 2002. С. 369.

⁸ Галузевий державний архів Служби безпеки України у м. Києві (далі ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 67098. Т. 139. Арк. 10.

⁹ Там само. Арк. 81.

¹⁰ Там само. Арк. 18.

¹¹ Шаповал Ю. І. Україна ХХ століття: особи та події в контексті важкої історії / Ю. І. Шаповал. – К.: Генеза, 2001. С. 29.

¹² Державний архів Вінницької області (далі ДАВО). – Ф. П-1, оп. 1, спр. 215. Арк. 8.

¹³ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). Ф. 1, оп. 20, спр. 1696, арк. 4.

¹⁴ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 20, спр. 1062, арк. 190.

¹⁵ Там само. Спр. 2006, арк. 59.

¹⁶ ДАВО. Ф. П-30, оп. 1, спр. 109. арк. 118–119

¹⁷ Там само. Спр. 379, арк. 32

¹⁸ Там само.

¹⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 16, спр. 2. арк. 97.

²⁰ ГДА СБУ. Ф. 3, оп. 2, спр. 1. арк. 64.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 67098. Т. 139. арк. 91–92.

²² ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 69270, арк. 117зв.–118.

²³ Там само. Арк. 26

²⁴ Там само. Арк. 168

²⁵ ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 67098. Т. 45, арк. 19, 20.

²⁶ Там само. Арк. 24

²⁷ ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 69270, арк. 117

²⁸ ГДА СБУ. Ф. 3, оп. 2, спр. 2, арк. 105 зв.

²⁹ ЦДАГОУ. Ф. 1, оп. 20, спр. 2318, арк. 88–89

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 3, оп. 2, спр. 2, арк. 71

³¹ ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 67098. Т. 45, арк. 103, 107–108.

³² ГДА СБУ. Ф. 3, оп. 2, спр. 1, арк. 108

³³ Там само.

³⁴ ДАВО. Ф. П-30, оп. 1, спр. 109, арк. 199

³⁵ ГДА СБУ. Ф. 6, спр. 67098. Т. 45, арк. 121

³⁶ ГДА СБУ. Ф. 13, спр. 383, пакет. Арк. 37–38.